

СЛАВИЦА БАБАМОВА
НУ Археолошки музеј на РСМ – Скопје
slavicababamova@gmail.com

UDC: 904.726.82(497.714)“652”

АЛЕКСАНДРА НИКОЛОСКА
Истражувачки центар за култ. наследство, МАНУ
anikoloska@manu.edu.mk

НОВИ СОГЛЕДУВАЊА ЗА ТИКВЕШКАТА ГРУПА НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ*

Abstract. – There has been an on-going discussion about the enigmatic symbolism of the iconography of the so-called Tikveš group funeral stelae in the past few decades. In this study we offer a new perspective by observing this particular group of funeral stelae through analogous material from Asia Minor.

Key words: Tikveš group funeral stelae, symbolism, Isauria, Christianity

„Тиквешката група“ или „Кавадаречката група“ ја сочинуваат неколку десетини надгробни споменици (стели, плочи и осуари) кои според иконографските мотиви и нивната композиција, како и според материјалот од кој се изработени (андезит и гнајс типични за регионот) се различни од другите надгробни споменици во Македонија и затоа сочинуваат група што е единствена по својата појава. Првпат биле откриени за време на истражувањата на Н. Вулиќ во 30-тите и 40-тите години на минатиот век и биле пренесени во Археолошкиот музеј во Скопје.¹ Стелите од овој тип сè уште се наоѓаат како површински наоди и се чуваат во музеите во Кавадарци и во Неготино.

За поголемиот дел од нив како место на наодот описно стои „околината на Кавадарци“ или „кавадаречкиот крај“ без точна ознака на местото, па дури и материјалот се именува како „кавадаречки камен“, а групата како „кавадаречка“. Но, земајќи ги предвид наодите откриени во последниве педесетина години, се покажува дека ги има низ целиот Тиквеш, па затоа е подобро групата да

* Трудот е првично објавен во Monumenta IV (2019) на англиски јазик, а во оваа прилика е дополнет и преведен на македонски јазик.

¹ Вулиќ Н., Антички споменици наше земље, *Споменик Српске Краљевске Академије* 71 (1931), 75 (1933), 77 (1934), 98 (1941-48).

се именува како тиквешка.² Со оглед на тоа дека групата е проучувана поради иконографските мотиви и нивното композирање, во вкупната бројка се вклучуваат и споменици кои ги немаат сите елементи и нивни композиции како кај најтипичните примери, туку кај нив се присутни само некои од мотивите (зимзелени дрвја на кои им се гледаат корените, афионовы чашки, стрелки, аскии, диптиси, столбови со бази и капители кои се поврзани со арка, човечки претстави во крајно схематизиран стил). Ова во извесна мерка ја прави групата широко дефинирана, бидејќи во некои случаи присуството само на еден елемент го приклучува споменикот кон групата. Групата може да се датира во првата половина на 3 век врз основа на неколку споменици датирани според македонската провинциска ера.³

Она што ги дефинира овие стели како посебна група, покрај географската близина на нивното откривање, е специфичната иконографија и комбинацијата на мотивите. Обично се поделени во три зони: две горни фигурални зони и пониска зона во која е испишан натпис. Починатите се претставени под столбови со бази и капители кои се поврзани со арка, но има и такви без човечки фигури. Покрај вообичаените зимзелени дрвја, на стелите од тиквешката група гледаме неколку симболи кои се повторуваат, како што се схематизираните бршленовы лисја и винова лоза, афион и разни астрални мотиви, како и алатки како аскија и срп. Сите овие симболи се широко објавувани и изучувани, категоризирани и објаснети низ различни теории, некои од нив спротивставени,⁴ така

² Истото мислење го има Проева Н., Иконографија на Тиквешкиот тип надгробни стели од римско време, *Патримониум.МК* 7–8 (2010), 93.

³ Бабамова С., *Епиграфски споменици од Република Македонија датирани според македонската провинциска ера*, Скопје 2005, 53-55, 159-161.

⁴ Комплетна библиографија за тиквешките стели: Proeva N., La stèle funéraire date de l'année 325/6 de n. ère et les stèles d'antiquité tardive de la région de Tikveš en Macédoine, во *The Age of Tetrarchs, A Symposium held from the 4th to the 9th October 1993*, Белград, 1995, 285–293; Proeva N., Stèles funéraires de la Haute Macédoine à l'époque romaine (étude typologique et iconographique), во *Mélanges d'histoire et d'épigraphie offerts à Fanoula Papazoglou par ses élèves à l'occasion de son quatre-vingtième anniversaire*, Belgrade 1997, 137-149; Проева Н., Хероизација покојника у римској провинцији Македонији, *Зборник Народног музеја XX–I, археологија* (2011), 129–155; Чаусидис Н., Манихејско толкување на римските споменици од т.н. „кавадаречка група“, *Македонско наследство* 11 (1999), 2–77; Чаусидис Н., *Дуалистички слики. Богомилството во медиумот на сликата*, Скопје, 2003; Чаусидис Н., Дискусија околу иконографијата и семиотиката на тиквешките т.е. кавадаречките надгробни споменици од римскиот период, *Патримониум.МК*, бр. 9 (2011), 357–378; Čausidis N., The funeral stelae of the “Kavadarci group” in Macedonia: Manichaean interpretations, во N. Cambi, G. Koch (eds.) *Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman Empire. Proceedings of the International Scholarly Conference held in Split from September 27th to the 30th 2009*, Split 2013, 641-677; Proeva N., Sur l'Iconographie des stèles funéraires du “type Tikveš” en Macédoine à l'époque romaine, во N. Cambi, G. Koch (eds.) *Funerary sculpture of the western Illyricum and neighbouring regions of the Roman empire. Proceedings*

што нема потреба повторно да се опишуваат темелно. Поради тоа нашата анализа ја насочуваме единствено кон споредливите симболи или комбинации од симболи, што можеме да ги забележиме на десетина споменици на тиквешката група, од кои повеќето се наоѓаат во Археолошкиот музеј во Скопје.

За да ја испитаеме оваа симболика, моравме да се осврнеме на аналоген материјал. Го наоѓаме во Анатолија, каде следиме слична симболика на некои надгробни стели од Ликаонија, во микро-регионот на Исаурија,⁵ земајќи ги предвид главните карактеристики со кои тие се поврзуваат со стелите од тиквешката група. Исауриските споменици не само што се современи со тиквешките и датираат од почетокот на 3 век до почетокот на 4 век, туку истите се споредливи во однос на она што во моментот го знаеме за иконографијата. Откриени се во доволно голем број за да бидат познати како посебен „Исауриски тип“ надгробни споменици.

Типичната схема на исауриските споменици, особено на оние од Исаура Нова и Исаура Ветус е полу-архитектонска и се состои од централно поставена арка или фронтон, фланкиран со две триаголници бази на кои се поставени столбови. Што се однесува до мотивите што ги красат овие надгробни стели, најчесто гледаме венец врзан со лента, нешто што комплетно недостасува кај тиквешките стели. Сепак, повеќето други иконографски елементи се споредливи и можеме да препознаеме симболи кои се повторуваат, како што се стилизираните зимзелени дрвја, аскијата и српот.

Нашето внимание го насочуваме најпрво кон алатките што ги гледаме на многу од исауриските споменици: стелата од Исаура Нова (Сл. 1),⁶ стелите од Исаура Ветус (Сл. 2-4)⁷ и фрагментот од Филомелион (Сл. 5).⁸ Чаусидис ги дефинира овие симболи како срп

of the International Scholarly Conference held in Split from September 27th to the 30th 2009, Split 2013, 679-708; Proeva N., Sur la datation des monuments funéraires de Haute Macédoine: Critères et difficultés, во I. Koncani Uhač (ed.) Proceedings of the 12th International Colloquium on Roman provincial art. The dating of stone monuments and criteria for determination of chronology, Pula 2014, 101-107.

⁵ Ramsay A. M., The early Christian art of Isaura Nova, *JHS* 24 (1904), 260-292; повеќе за убикацијата на Исаура Нова и Исаура Ветус в. Calder W.M., The Site of Isaura, *JHS* 48/2 (1928), 220-221; за историјата на исауријанците: Lenski N., Assimilation and Revolt in the Territory of Isauria, from the 1st Century BC to the 6th Century AD, *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, Brill 42/4 (1999), 413-465.

⁶ Swoboda H. et al., *Denkmäler aus Lykaonien, Pamphylien und Isaurien*, Brünn 1935, 92, n. 256 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/> 891).

⁷ MAMA VIII 164 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/815>), MAMA VIII 165 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/807>), SEG XLII 1247 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/812>).

⁸ Röhr B., *Kult und Fest in Lykaonien*, Hamburg 2009, 333, Nr. 929; Inglebert H., Destephen S., Dumézil B., *Le problème de la christianisation du monde antique*, Editions Picard 2010, 186, n. 199 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/623>).

и аскија и спомениците од Тиквеш со оваа претстава ги одвојува во посебна подгрупа.⁹ Кај сите од нив оваа одредена група симболи се среќава претставена во посебно поле, обично во долната зона, под претставите на починатите. На оние од Исаурија, аскијата и српот се, исто така, во долната зона, но не во посебно поле, туку во комбинација со други симболи. Меѓу спомениците од тиквешката група оваа симболика најдобро можеме да ја забележиме на стелата од Кавадарци¹⁰ (Сл. 6) со аскија и срп во долното релјефно поле под кое стои натписот.

Проева смета дека овие симболи претставуваат земјоделски алатки и алудираат на професијата на починатиот,¹¹ додека Чаусидис ги гледа како симболи на земните гревови.¹² Толкувањето на аскијата и српот што ги нуди Вујевски¹³ ни се чинат најиздржани. Неговиот аргумент дека овие симболи не претставуваат атрибути на земјоделска работа, односно на професијата на починатиот, се чини прифатлив, бидејќи на физичката работа во антиката не се гледало со восхит; напротив, таа била пречка за духовниот развој на човекот. Друг аргумент против идејата за можноста за презентирање професија е фактот дека исауриските споменици припаѓале на локалното христијанско свештенство. Во таков случај мислењето на Вујевски дека овие симболи можат да алудираат на есхатолошките идеи на починатиот се чини уште поприменливо.

На друга стела од Исаура Ветус (Сл. 7)¹⁴ ги гледаме венецот, аскијата и српот, но и зимзелените дрвја, симболи што често се гледаат на спомениците од Тиквеш. Според натписот, оваа надгробна стела му припаѓала на Паулос, а ја подигнал неговиот брат Баналис. Името Паулос е тесно поврзано со христијанската заедница, ако само се сетиме на мисијата на Св. Павле во Ликија.¹⁵ На стелата од истиот локалитет (Сл. 3), аскијата и српот се појавуваат во долната зона, не во засебно поле, туку во комбинација со шестолитни розети и вообичаениот исауриски венец врзан со лента. Надгробната стела ја подигнал Петрос, за неговиот чичко Петрос,¹⁶ име кое се појавува само на христијански натписи. Во овој

⁹ Čausidis N., *The funeral stelae*, 660, f), Pl. IX.

¹⁰ Struck A., *Inschriften aus Makedonien*, Mitteilungen des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts 27 (1902), 319, n. 48; Вулић Н., Споменик 71 (1931), 149: Σκοῦνδος | Λουκίου ἐπύησεν Μάρκῳ | τῷ ἀδελφῷ ἰ μνείας χάριν. | Σὺ δαὶ χαίρει, πα|ρωδῖτα.

¹¹ Proeva N., *Sur l'Iconographie des steles funéraires*, 692.

¹² Čausidis N., *The funeral stelae*, 660.

¹³ Wujewski T., *Anatolian sepulchral stelae in Roman times*, Poznań 1991, 27-28.

¹⁴ Ramsay A. M., *op. cit.*, 285, n. 27 (Inscriptiones Christianae Graecae, <http://www.epigraph.topoi.org/768>): Βαναλις ἐκόσμησεν τὸν | ἀδελφὸν Παῦλον.

¹⁵ Breytenbach C., *Paulus und Barnabas in der Provinz Galatien: Studien zu Apostelgeschichte 13f.; 16,6; 18,23 und den Adressaten des Galaterbriefes*, Brill 1996.

¹⁶ MAMA VIII 165 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/807>): Πέτρος ἐκ[όσ]μησεν τὸν | θεῖον αὐτοῦ Πέτρον | μ(νήμης) χ(άριν). Cf. Breytenbach C., *op. cit.*, 170-171.

контекст, шестолистните розети се, исто така, поврзани со христијанскиот карактер на исауриските стели, како упатување на рано-христијанскиот монограм.¹⁷ На уште една надгробна стела од Исаура Нова (Сл. 8)¹⁸ шестолистните розети се прикажани над стилизираните зимзелени дрвја.

Следејќи ја комбинацијата на сите овие мотиви на стелите од тиквешката група, наоѓаме примери со розети и стилизирани зимзелени дрвја во триаголен фронтон (Сл. 9, 10)¹⁹ или со шестолистна розета под арка (Сл. 11-13)²⁰ или пак комбинација од сите симболи што се гледаат на две стели без натпис (Сл. 14, 15).²¹ Стилизираните зимзелени дрвја, понекогаш со човечки претстави, се чест мотив во групата, претставени на повеќе стели (Сл. 16-19).²² Зимзелените дрвја и боровите шишарки се присутни во паганската погребна симболика, обично поврзана со промените на природата и повторното раѓање претставени од божествените фигури на Атис и Дионис, па затоа е сосема природно што биле преземени и од христијаните и усвоени како симболи зад кои стои идејата за бесмртност на душата. Паганскиот сликовен јазик, особено оној дионисискиот, постепено добива поинакво значење при преносот во христијанскиот свет.²³

Во оваа прилика претставуваме и една новооткриена стела пронајдена на локалитетот „Ќофкарец“ кај с. Долни Дисан, која се наоѓа во Музејот во Неготино (инв. бр. 873). Направена е од андезит, висина 1,08, ширина 0,57, дебелина 0,15. Во горниот дел има триаголен фронтон со мали акротерии од двете страни и шесто-

¹⁷ Ramsay A. M., *op. cit.*, 268.

¹⁸ Swoboda H. et al., *op. cit.*, 89-90/Nr. 245 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/889>).

¹⁹ Keramitčiev A., Čakovec-Resava-Kavadarsko-Nekropola, *Arheološki pregled 2* (1960), 108, T. XVIII, 3: Οὐαλερία | Ἐρμῆνι το | συμβίωι | μνήμης |⁵ χάριν. и Вулић Н., *Споменик 71* (1931), 175: Ὀλυμπίας | [τ]ῶ νιῶ Ὀ[[λύ]μ]πω μν|είας χάριν.

²⁰ Винчиќ Ж., *1000 години антика во Тиквешкијата*, Неготино 1996, 310, бр. 112, T. V: Π(ουβλίω) Μουνδ|κίο Ακόλα | και Αρτέμ|νι τῆ μητρί |⁵ ζῶση Μουν|δίκιο[ς] ΟΥΚC; Вулић Н., *Споменик 71* (1931), 173: Ζήνων | Κούτεως | ἦρωC; Винчиќ Ж., *op. cit.*, 318, бр. 144: Αρτεμιδώρα Διοσ|κουρίδου σύμβιος | δὲ Δεμητρίου συν|έζησεν αὐτῶ ἔτη |⁵ λ' τελευτᾶ ἑτῶν | με' ἀπολέπει τέκ|να Δημήτριον, Γου|ραν, Ποσειδῶν|ον, Τειμόθεον.

²¹ Вулић Н., *Споменик 98* (1941-48), 155; Вулић Н., *Споменик 75* (1933), 105.

²² Вулић Н., *Споменик 98* (1941-48), 134: Διοσκόρη | Σωτηρίδ[ω] | τῶ ἀνδρὶ κὲ | ἕαντῆ {MΠE} |⁵ μνήμης | χάριν.; Вулић Н., *Споменик 98* (1941-48), 133; Papazoglou F., *Notes épigraphiques de Macédoine, Živa Antika 32/1* (1982), 45-46: Γρανώνιος Γαῖ|ανός και Πρεΐμα | Οὐάλη(ν)τι τῶ πα|τρὶ μνείας χάρι(ν): |⁵ ἔτους γ ο τ'; Вулић Н., *Споменик 98* (1941-48), 137: Λεΐ(βιος) Σεκοῦνδος | Λουκιανῆ τῆ | μητρί μνείας | χάριν.; Вулић Н., *Споменик 98* (1941-48), 144: Στατία Γεμε|λλεΐνα Μουν|δίκιο Κρεισ-πί|νω τὸ εἶδιο ἀ|⁵ νδρι μνήμη|ης χάριν.

²³ Talloen P., *From Pagan to Christian: Religious iconography in material culture from Sagalassos*, L. Lavan, M. Mulryan (eds.) *The Archaeology of Late Antique 'Paganism'*, 575-607.

листна розета во средината. Подолу има длабоко вдлабнато релјефно поле со претстави на жена, двајца мажи облечени во хитони и химатиони со десните раце поставени на градите. Кај жената химатионот е префрлен преку главата. Од двете страни на приказот има зимзелени дрвја. Подолу има плитко поле со натпис. Висина на буквите 0,04-0,05; растојание меѓу редовите 0,015-0,02 (Сл. 20). На натписот пишува:

Μακεδῶν καὶ Ἀμμία
ἐποίησαν Λύκωνι ΚΤ
γυν(α)ικί Κ{λ}λαυδία καὶ τ [οῖς]
ιδίοις πᾶσιν.

Понекогаш аскијата и српот се комбинираат со правоаголен предмет или диптих, како што се гледа на фрагментот од с. Горни Дисан (Сл. 21).²⁴ Меѓу исауриските, овој симбол го наоѓаме на една стела на епископ од Исаура Ветус со типичната архитектонска схема (Сл. 22),²⁵ препознаен како отворена книга што алудира на Библијата. Тука гледаме и други христијански симболи како што се розетите и што е најважно, две риби. Српот и диптихот или „отворената книга“ се несомнено вклучени во христијанскиот симболички контекст на стелата од Тембристал во Фригија, со латински крст во фронтонот и со експлицитно христијански натпис (Сл. 23).²⁶ Тука српот и диптихот се комбинирани со вретено и карпа и се поставени во средната зона, под која се наоѓаат три пара волони кои ораат.

Освен иконографските потврди, исауриските споменици се идентификувани дека припаѓаат на христијанска заедница²⁷ претежно преку натписите, преку кои дознаваме дека оние што ги подигнале овие надгробни споменици (ἐπίσκοπος Μάμμας, καὶ διάκωνος Ταβείας),²⁸ биле членови на христијанското свештенство.²⁹ Некои

²⁴ Вулић Н., *Споменик* 98 (1941-48), 121: Σεληνὸς | ΔΥCTON | ΑΝΟΥΚΕΡ? | ΤΙΧΡΟΥΙ.

²⁵ Ramsay M. A., *op. cit.*, 264-269, бр. 2 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/> 811).

²⁶ Mendel G., *Catalogue des monuments grecs, romains et byzantins du Musée Impérial Ottoman de Brousse*, *BCH* 33 (1909), 328-329, n. 81, fig. 40 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/> 1258): Αὐρ. Ἀππης ἀνδρὶ Τροφίμῳ τῷ κὲ Κράσῳ γλυκυτάτῳ κὲ τὰ τέκνα αὐτῶ Τρόφιμος κὲ Νικόμαχος κὲ Δό|5 μνα κὲ Ἀππης πατρὶ κὲ μητρὶ ζώσῃ, Χρηστῖανοὶ Χρη|στῖανῶ; Gibson E., *The „Christians for Christians“ inscriptions of Phrygia: Greek texts, translation and commentary*, *Harvard theological studies* 32 (1978), n. 16 го датира прецизно овој споменик во 304/5 год.

²⁷ Ramsay A. M., *op. cit.*, 260-292; Röhr B., *op. cit.*, 282-296; Mitchell S., *Anatolia: Land, Men, and Gods in Asia Minor. Vol. II, The rise of the church*, Oxford University Press 1993, 38.

²⁸ SEG XLII 1247 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/>812): Μακερὸς καὶ Θα[ς καὶ] Βανα|λις ἡ ἀδελφὴ ἐκόσμησαν | τὸν πᾶσι φίλον ἐπίσκοπον | Μάμμαν |⁵ μ(νήμης) χ(άρην); MAMA VIII 164 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/> 815): τὸν τεῖμιώτα|τον διάκωνον | Ταβείν Ναβνα | ἡ

елементи во надгробните текстови, како што се ἔσται αὐ(τῷ) π[ρὸ]ς | τὸν θεόν³⁰ или употреба на придавката μακάριος,³¹ исто така, јасно им даваат христијанска определба и на покојните. Овде можеме да ја додадеме ἐνθάδε κεῖτε³² како почетен дел во надгробните текстови, што е исклучително ретка во паганските натписи, но честа кај христијанските.

Покрај уникатноста во однос на иконографијата меѓу надгробните споменици од римскиот период во провинцијата Македонија, тиквешката група не е изолирана од епиграфска гледна точка. Надгробните формули ја имаат вообичаената структура: името (имињата) на покојникот (покојниците), оние што го подигнале споменикот, нивните семејни врски и завршуваат со μνήμη/μνίας χάριν, а понекогаш се запишани и годината и месецот на нивното производство, што е, исто така, присутно на исауриските стели како вообичаен дел од надгробната формула во римско време. Меѓу тиквешките стели има само еден пример³³ каде што е зачувано ἤρωσ како дел од формулата и уште еден епитаф што завршува со χαῖρε παροῦτα,³⁴ што е присутно како појава на надгробните натписи во римска Македонија.

Посебноста на групата лежи и во несоодветноста на натписот и човечките претстави во релјефното поле во оние случаи каде што се присутни. Имено, вообичаено е споменатите членови на семејството во натписот да бидат прикажани во релјефното поле и да се нагласи дека споменикот се подига и за нив. И во други случаи има несоодветност на претставите и натписот, но во случајот на тиквешката група има низа контрадикторни примери: повеќе човечки претстави во релјефот отколку што има имиња во натписот (Сл. 24, б),³⁵ човечки претстави на покојникот и на оној што го

μήτηρ καὶ |⁵ Οὐάλογιος καὶ | Λούκιος οἱ ἀ|δελοῖ ἀ|τοῦ ἐκόσμη|σαν |¹⁰ μ(νήμη)ς χ(άριν).

²⁹ Röhr B., *op. cit.*, 286.

³⁰ *Ibid.*, *op. cit.*, 333, бр. 929; Inglebert H., Destephen S., Dumézil B., *op. cit.*, 186, бр. 199; (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/> 623) --- IH-- | K[.---]χεῖρα π[ροσοί-] | σει ἔσται αὐ(τῷ) π[ρὸ]ς | τὸν θεόν.

³¹ Ramsay M. A., *op. cit.*, 264-269, n. 2 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/> 811): -]ιλλα ἐκόσμησεν τὸν μακάριον πάπαν τὸ[ν γ]λυκύτα[τον καὶ πάντων φ[ί]λον.] Φύλατος ὁ μακάριος πάπας ὁ |⁵ θεοῦ φίλος | μ(νήμη)ς χ(άριν).

³² Swoboda et al., *op. cit.*, 89-90/Nr. 245 (Inscriptiones Christianae Graecae <http://www.epigraph.topoi.org/> 889): Ἐνθ[άδε] κεῖτε νε[αρ]ὸν ρόδον, νῆ[ν] δὲ μα[ρα]ί[νε]τε, Τήλεφος δ[ι] . | ς ὁ καὶ Φαῖστο[ς] πᾶσι [φ]ίλοις ὃς στέφανος τῆς γερουσίας ἀπεδέξατο πρὸς ἀρέσκιαν καὶ | εὐαρίστωσ. Αὐ]ρ(ηλία) Νανῶ ἀνέστησεν τὸν ἄνδρα αὐτῆς Φαῖστο[ν].

³³ Види фуснота бр. 20.

³⁴ Види фуснота бр. 10.

³⁵ Вулић Н., *Споменик 75 (1933)*, 88: Μ(ἄρκος) Πετρώνιος Μάξιμος ἐποίησεν | Ὀβουλκία Μαξίμ[αι] | τῆ συμβίω, а во релјефното поле се претставени четири фигури – момче, маж, жена и дете; Вулић Н., *Споменик 71 (1931)*, 149: Σεκοῦνδος |

подига споменикот, иако тоа не е прецизирано со $\acute{\epsilon}\alpha\upsilon\tau\tilde{\omega}/\acute{\epsilon}\alpha\upsilon\tau\tilde{\eta}$ во формулата (Сл. 18, 19),³⁶ како и отсуство на името на покојникот на надгробната стела (Сл. 25)³⁷.

Врз основа на личните имиња и ономастичките формули, целата група, вклучувајќи ги и примерите дадени овде, претставува различни социјални слоеви на римското провинциско општество. Меѓу носителите на надгробните стели во Тиквеш се наоѓаат *cives Romani* со италско и домашно потекло и пегренини, меѓу кои има такви кои прифатиле римски лични имиња во нивните македонски ономастички формули.

Заклучоци

Комплексноста на религиозната идеја зад тиквешката група не може да се реши со анализа на само неколку елементи, туку со толкување на целокупната иконографска схема, натписите и историските околности. Сепак, оваа студија нè носи чекор поблизу до идентитетот на покојните преку набљудување на аналоген материјал, нешто што не е направено со друга група споменици и што, веруваме, е важен чекор кон поосновани толкувања. Исауриските споменици не само што се современи со тиквешките, туку се и најлесни за споредба во однос на она што во моментот го знаеме од иконографијата. Во оваа студија ги набљудувавме аскијата и српот, стилизираните зимзелени дрвја и шестолитните розети кои често се јавуваат и на исауриските и на тиквешките стели. Оваа посебна комбинација на симболи не е вообичаена во западните провинции, така што во оваа студија ги изоставивме тие аналогии, без да ја намалиме можноста ваквите студии понатаму да дадат значителни резултати.

Светот на надгробната симболика е огромен, било да е таа паганска или христијанска по својот карактер. Постои преклопување помеѓу симболите кои во еден период не мора да значат она што го означувале во минатите векови. Токму во погребната симболика во основа се следат сведоштвата што го одразуваат преминот од паганска во христијанска култура. Тоа е случајот со она што е дефинирано како христијанизација на обредите или *Riten-christianisierung*.³⁸ Иконографијата на тиквешката група не била наменета за некоја поширока јавност, туку служела за обележување

Λουκίου ἐπίησεν Μάρκω | τῷ ἀδελφῷ |⁵ μνείας χάριν. | Σὺ δὲ χαῖραι, πα|ρωδίτα со две женски и една машка фигура во релјефот.

³⁶ Вулић Н., *Споменик* 98 (1941-48), 137: Λει(βιος) Σεκοῦνδος | Λουκιάνη τῆ | μητρὶ μνείας | χάριν со жена и дете во релјефот; Στατία Γεμε|λλεῖνα Μουν|δικίο Κρεῖσι|πίνω τὸ εἶδιό ἀ|⁵νδρὶ μνή|μης χάριν со жена и дете во релјефот.

³⁷ Вулић Н., *Споменик* 98 (1941-48), 141: Πούβλιω|ς αἰπύησε|ν τῆ συ(μ)βίο μ|νή(μ)ς χάριν.

³⁸ Demarsin K., 'Paganism' in Late Antiquity: Thematic studies, Lavan L., Mulryan M. (eds.) *The Archaeology of Late Antique 'Paganism'*, Brill 2011, 31-32.

на религиозната ориентација и ритуалноста на една локална заедница во која рано се ширело христијанството, иако сè уште нецелосно или јавно признаено. Нашите споменици отсликуваат таинствени и скриени симболи, препознатливи за нивните современици, но предизвик да се толкуваат од нашата перспектива на современи набљудувачи. Ако ја прифатиме можноста овие надгробни споменици да претставуваат христијански завештанија и, секако, доволно иконографски елементи, иако не и нивната епиграфика, упатуваат силно во оваа насока, тогаш ги следиме најраните докази за христијанизација во еден микрорегион во провинцијата Македонија. Најблискиот епископски центар во регионот бил Стоби каде раното официјално признавање на христијанството е во голема мера потврдено со археолошките откритија. Ако оваа иконографска схема и комбинацијата на симболи навистина била воведена од Ликаонија, тогаш веројатно христијанското верување кај населението во Тиквешкиот регион се раширило од оваа одредена територија, но меѓу обичниот, рурален народ, каде ранохристијанското свештенство не е нужно препознатливо меѓу традиционалните имиња на починатите.

Руралната религиозна ориентација е исклучително тешка за реконструирање, бидејќи едвај да имаме релевантен пишан изворен материјал, па ни преостанува толкувањето на скриените значења на символите и епитафите. Понатамошно разгледување на друг споредлив материјал на христијанските погребни споменици сигурно ќе следи во следните години. Веројатно ќе бидат потребни нови категоризации и повеќе интердисциплинарни студии кои вклучуваат не само епиграфија и иконографија, туку и компетентни историски набљудувања кои дополнително ќе ја разјаснат врската со културното милје во Мала Азија, христијанизацијата на Тиквешкиот регион и дилемата околу локалните надгробни споменици.

Slavica BABAMOVA
Aleksandra NIKOLOSKA

NEW OBSERVATIONS ON THE “TIKVEŠ GROUP” FUNERAL STELAE

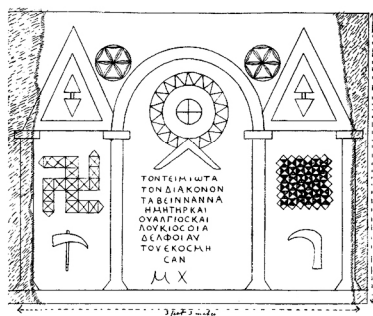
– summary –

Much has been written about the funeral stelae of the “Tikveš group”. So far, we know of several dozen discovered grave stelae and fragments, all made of local andesite and gneiss. They were first discovered during Vulić’s surveys in the 1930s and 1940s, and transferred to the Archaeological museum in Skopje, and they are still to be found as surface discoveries and kept in the museums in Kavadarci and Negotino. What defines these monuments as a separate group, besides the geographical vicinity of their discovery, is the specific iconography and the set of symbols. Besides the usual pine trees, on the “Tikveš group” stelae we see some repeating symbols such as the schematised ivy leaves and vines, poppy plants, and various astral motifs, as well as tools such as pruning hooks and sickles. All these symbols have been widely published on and observed, categorized and explained through different theories, some of them contrasted. We are narrowing our observation solely to comparable symbols, or sets of symbols, that we can discern on a dozen monuments of the “Tikveš group”. In order for this symbolism to be examined, one must find analogous material. We are considering the Anatolian realm and track similar symbolism on some funeral stelae found among the material from Lycaonia, in the micro region of Isauria, which belonged to the local Christian society and clergy. The Isaurian grave monuments are certainly the closest comparable material considering above all the depicted symbolism. In this study we are analysing the ascia and the sickle, the stylised pine trees and the six-leaved rosette, found often on both monuments from Tikveš and Isauria.

Rustic religious orientation is exceptionally difficult to reconstruct since we scarcely have any relevant written source material, so we are left with the interpretation of the hidden meanings of symbols and epitaphs. Further consideration of other comparable material of Christian funeral monuments will surely follow in the years to come. New categorisations will probably be needed, and more interdisciplinary studies involving not only epigraphy and iconography, but also competent historical observations that will additionally elucidate the connection with the cultural milieu of Asia Minor, the Christianisation of the Tikveš region, and the quandary of the local funeral monuments.

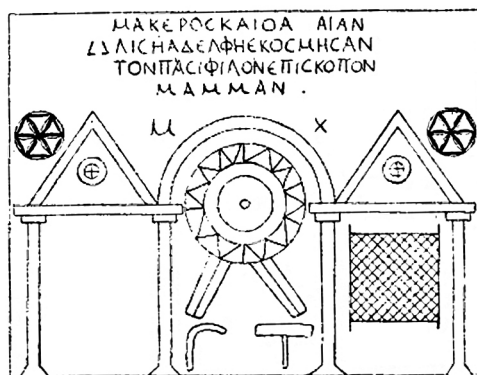
1

2

3

4

Сл. 1: Надгробна плоча од Исаура Нова
Сл. 2-4: Надгробни плочи од Исаура Ветус

5

6

7

8

Сл. 5: Фрагмент од надгробна плоча од Филоменион

Сл. 6: Надгробна стела од Кавадарци

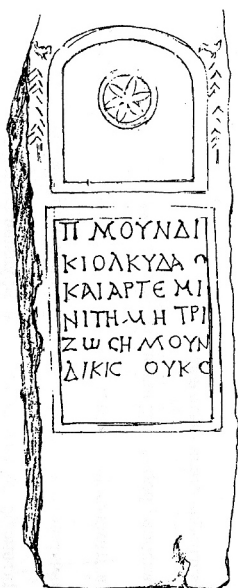
Сл. 7, 8: Надгробни плочи од Исаура Нова

9

10

11

12

Сл. 9, 10: Надгробни стели од с. Ресава
Сл. 11: Надгробна стела од Кавадарци
Сл. 12: Надгробна стела од с. Ресава

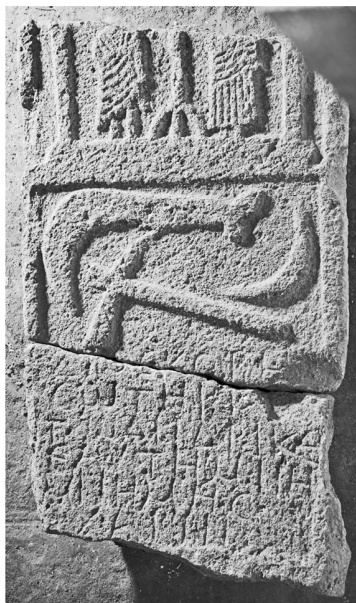
13

14

15

16

Сл. 13: Надгробна стела од с. Тремник.

Сл. 14: Надгробна стела од Кавадарци

Сл. 15: Надгробна стела од с. Бегниште

Сл. 16: Надгробна стела од околината на Кавадарци

17

18

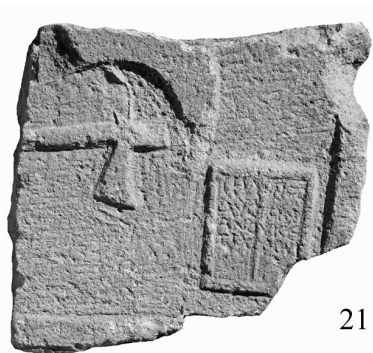

19

20

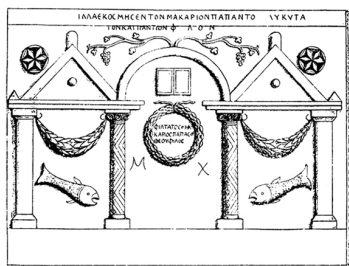
Сл. 17-19: Надгробни стели од околината на Кавадарци
Сл. 20: Надгробна стела од с. Долни Дисан

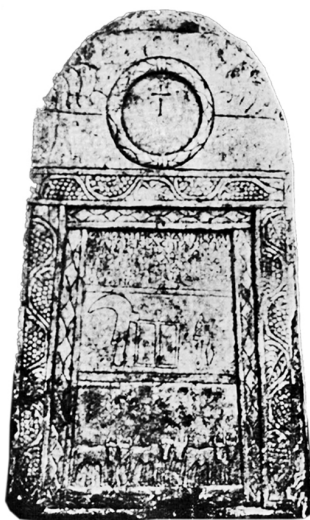
21

24

22

23

25

Сл. 21: Фрагмент од надгробна стела од с. Горни Дисан

Сл. 22: Надгробна стела од Исаура Ветус

Сл. 23: Надгробна стела од Тембристал

Сл. 24, 25: Надгробна стела од околината на Кавадарци